

Wstęp

Najbliższym – Rodzicom, Żonie i Synowi poświęcam

Dzieje XX w. obfitują w wiele szczególnie dramatycznych wydarzeń. Trywialność takiego stwierdzenia powinna skłaniać do refleksji w zakresie ustalenia wyznaczników, które warunkują uznanie ich za kod cywilizacyjny, jednoznacznie określający wyjątkowość danego ciągu zdarzeń. Niewątpliwie dwa z nich zasługują na miano fenomenów, a związane są one genetycznie z nazizmem i II wojną światową. Za takie należy uznać: KL Auschwitz jako ucieleśnienie hitlerowskiego systemu obozów koncentracyjnych i Polskie Państwo Podziemne jako swoisty archetyp oporu społecznego i walki.

Literatura przedmiotu, odnosząca się do obydwu tych zagadnień, jest bardzo różnorodna oraz niezwykle bogata. Niestety, często bywa skażona różnymi przesłankami natury ideologicznej. Ostre rozgraniczenie tych spraw pozwoli nie tylko na wyważenie wartości całej spuścizny naukowej, dotyczącej obydwu przedstawianych problemów, lecz także na określenie stanu badań i postulatów badawczych, które powinny stanowić nową przestrzeń poznawczą omawianych zagadnień.

W literaturze przedmiotu próby przedstawienia ogólnego obrazu lat wojny i okupacji podejmowali z różnymi skutkami wszyscy autorzy, spod piór których wyszły syntetyczne opracowania dotyczące historii Polski. W tym miejscu należy wymienić tylko kilka, których – zdaniem autora – pominąć nie wypada. W 1960 r. ukazał się III tom syntezy politycznych dziejów Polski, obejmujących okres od 1864 do 1945 r. Jej autor, dzięki ostrości widzenia swych politycznych sympatii, wzbudził żywą dyskusję w różnych kręgach polskiej emigracji wojennej, a także pewien odzew w naukowych środowiskach w kraju¹. Krakowskie środowisko historyczne wprowadziło do obiegu naukowego podręcznik historii Polski, którego ostatni tom, pióra Józefa Buszki, obejmuje lata 1864–1948². Doskonały znawca problemów metodologii historii, Jerzy Topolski, podjął się trudu zredagowania efektów badawczych środowiska wielkopolskiego w tym zakresie³. W roku wydania *Dziejów Polski* ukazało się opracowanie pod redakcją Janusza Tazbira, firmowane przez Instytut Historii

¹ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 3, Londyn 1960.

² J. Buszko, *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1982.

³ *Dzieje Polski*, pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1979.

Polskiej Akademii Nauk w Warszawie⁴. Lata dziewięćdziesiąte przyniosły szczególnie interesującą inicjatywę w postaci projektu sześciotomowej edycji dziejów narodu, państwa i kultury, którą realizuje – od wydania piątego tomu, dotyczącego okresu wojny i okupacji – poznańskie środowisko historyków⁵. Na zakończenie przeglądu opracowań typu podręcznikowego pragnę zaprezentować syntezę dziejów Polski nietypową dla polskiego kręgu historyków, której odmienność bierze się z psychicznego komfortu autora, mogącego spojrzeć na problemy historii naszego kraju z perspektywy bezstronnego obserwatora – ze swej anglosaskiej ojczyzny. Ta optyka implikuje również genetyczną różnicę w generalnym ujmowaniu naszych problemów historycznych. Mam tu na uwadze ciekawą pracę Normana Daviesa⁶.

Na drugim, wyższym stopniu uszczegółowienia, pozostają prace obejmujące całokształt zagadnień historii polskiego ruchu oporu. Do tej pory nasza historiografia doczekała się dwóch takich opracowań, firmowanych przez Wojskowy Instytut Historyczny. Wcześniejsze z nich pochodzi z 1963 r. i jest dziełem trójki autorów⁷. Natomiast drugie ukazało się w wielotomowym wydawnictwie *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*, redagowanym przez komitet pod przewodnictwem Kazimierza Sobczaka. Tom poświęcony ruchowi oporu na okupowanych ziemiach polskich przygotowało grono pracowników oraz współpracowników Wojskowego Instytutu Historycznego (WIH) pod redakcją naukową Bogdana Kobuszewskiego, Piotra Matusaka i Tadeusza Rawskiego⁸. Warto również przypomnieć o zbiorach artykułów, które przez zabiegi redakcyjne stworzyły całościowy przegląd wspomnianych zagadnień. Jeden z nich stanowił pokłosie sesji naukowej, zorganizowanej w 1958 r.⁹ Innym przykładem pozostaje zbiór wydany w 1984 r. pod redakcją Władysława Góry¹⁰.

Podjęmowano również szereg prób opracowania popularnych zarysów historii tego czasu. Jeden z nich obejmuje chronologicznie tylko część wspomnianego okresu¹¹. Inne należy zakwalifikować do kategorii bardzo popularnych, żeby ich nie określić jako propagandowo-popularne¹². Ponadto można wymienić jeszcze jeden z takich zarysów¹³. Obok szkicowych ujęć zagadnień wojny i okupacji w Polsce, powinno się również uwzględnić całościowo traktującą te sprawy, cenną z różnych

---

⁴ *Zarys historii Polski*, pod red. J. Tazbira, Warszawa 1979.

⁵ Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej* [w:] *Polska. Dzieje narodu, państwa i kultury*, pod red. J. Topolskiego, t. 5, Poznań 1993.

⁶ N. Davies, *Boże Igrzysko*, t. 2, Kraków 1991.

⁷ T. Rawski, Z. Stąpor, J. Zamojski, *Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939–1945*, Warszawa 1963.

⁸ B. Kobuszewski, P. Marusak, T. Rawski, *Polski ruch oporu*, Warszawa 1988.

⁹ *Sesja naukowa poświęcona wojnie wyzwoleniczej narodu polskiego 1931–1945. Materiały*, pod red. S. Arnolda, Warszawa 1961.

¹⁰ *Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945*, pod red. W. Góry, Warszawa 1984.

¹¹ E. Duraczyński, *Wojna i okupacja (wrzesień 1939 – kwiecień 1943)*, Warszawa 1974.

¹² W. Tuszyński, *Podziemny front w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1980; *idem*, *Ruch oporu w Polsce*, Warszawa 1985.

¹³ A. Przygoński, *Polska w walce z okupantem hitlerowskim 1939–1945*, Warszawa 1971.

względów, popularną pracę Jerzego Ślaskiego¹⁴. Przegląd opracowań, syntetyzujących interesujący nas okres, pragnę zakończyć prezentacją dwóch pozycji, które obok walorów źródłowych odegrały znaczącą rolę w procesie kształtowania świadomości historycznej, a jedna z nich spełnia obecnie doniosłe zadanie w zakresie wielostronnego postrzegania problemów wojny i okupacji na terenie ziem polskich. Józef Garliński, w czasie wojny kierownik Referatu 998 (dział bezpieczeństwa centralnego AK) w Wydziale Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu KG AK, od maja 1943 r. więzień KL Auschwitz, a po wojnie pisarz i historyk, zamieszkały w Londynie, przyswoił polskiemu obiegowi naukowemu opracowanie dotyczące wkładu Polaków w dzieło zwycięstwa nad hitleryzmem¹⁵. Powyższa praca, jak wspomniałem, przez fakt ukazania się w Londynie podczas trwania w Polsce stanu wojennego, nie pozostała bez wpływu na tworzenie klimatu wolności osobistej i budowania w świadomości ducha niepodległości. Mimo ideologicznego zabarwienia tego sądu uważam, iż należało go przedstawić, ponieważ wartość bazy źródłowej wykorzystanej w opracowaniu pozwala na obronę jego naukowości. W trzy lata po ukazaniu się dzieła Józefa Garlińskiego ujrzała światło dzienne monografia poświęcona tym zagadnieniom, napisana przez amerykańskiego historyka Richarda C. Lukasa¹⁶. Podobnie jak w pierwszym przypadku, tutaj też należy – obok strony merytorycznej – uwzględnić krąg odbiorców, do których została ona skierowana. Wspomniana monografia pozostaje jedną z nielicznych w amerykańskiej historiografii, która w kompetentny i obiektywizowany sposób (jak na stosunki amerykańskie) oraz bez wyraźnej jednostronności, traktuje problemy polityki okupacyjnej, eksterminacji i relacji społecznych na terenie ziem polskich w czasie II wojny światowej. Gdyby szukać podobnych przykładów na tym gruncie, należałoby wymienić pracę Jana Tomasa Grossa, która do osiągnięcia podobnego stopnia obiektywizmu powinna uwzględnić wiele bardzo trafnych polemicznych tez, zaprezentowanych w artykule Stefana Korbońskiego, który ukazał się na łamach „Zeszytów Historycznych” jako jej pokłosie¹⁷.

Ponadto istotnym elementem obiegu naukowego, bardzo ważnym z punktu widzenia prezentowania założonego tematu, pozostaje niemiecka polityka okupacyjna na terenie ziem polskich. W tej mierze należy wymienić co najmniej cztery prace. Dzisiaj za klasykę w tym względzie należy uznać monografię Martina Broszata¹⁸. Na polskiej niwie zajmował się przez wiele lat tymi zagadnieniami Czesław Madajczyk¹⁹. Ten sam autor posiada w swojej spuściźnie naukowej ważne ze względu na

¹⁴ J. Ślaski, *Polska Walcząca*, Warszawa 1990.

¹⁵ J. Garliński, *Polska w drugiej wojnie światowej*, Londyn 1983.

¹⁶ R.C. Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation 1939–1944*, Kentucky 1986 (wydanie polskie *Zapomniany Holocaust*, Kielce 1995).

¹⁷ J.T. Gross, *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939–1944*, Princeton 1979; S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne jako zjawisko socjologiczne*, „Zeszyty Historyczne” 1981, z. 58, s. 1761–1784.

¹⁸ M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik* [w:] „Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, Nr. 2, Stuttgart 1961.

¹⁹ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1/2, Warszawa 1970.

komparatystyczny charakter dzieła, traktujące o systemie sprawowania okupacji na terenach Europy przed i podczas II wojny światowej²⁰. Ten segment literatury przedmiotu wypada zakończyć prezentacją inicjatywy berlińskiego środowiska historyków, to jest ośmiotomowej dokumentacji, zawierającej również wybór źródeł, redagowanej i wydanej przez kolegium w składzie: Wolfgang Bleyer, Elizabeth Brachmann-Teubner, Gerhart Hass, Helma Kaden, Manfred Kuhnt, Norbert Müller, Ludwig Nestler, Fritz Petrick, Werner Röhr, Wolfgang Schumann i Martin Seckendorf, a zatytułowanej *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*. W jej ramach tom drugi traktuje o systemie okupacyjnym i sposobach jego sprawowania na terenie ziem polskich²¹. Jego dopełnieniem jest tom poświęcony zagadnieniom form okupacji i kolaboracji, którego fragment stanowi wykonywanie polityki okupacyjnej przy pomocy sił policyjnych²². W polskiej literaturze historycznej, poświęconej okresowi okupacji, godna szczególnego podkreślenia jest praca Włodzimierza Borodzieja, która wnikliwie analizuje współzależności pomiędzy terrorem jako systemem panowania z immanentną gammą policyjnych metod, a mechanizmami adaptacyjnymi społeczeństwa, jego postawami i formami oporu. Zbliżony zakres problemów prezentują także opracowania Stanisława Biernackiego i Czesława Madajczyka²³. W ten krąg tematyczny wpisuje się też inicjatywa powstała w latach dziewięćdziesiątych na gruncie historiografii niemieckiej, która wzbudziła kontrowersje w środowisku historyków i liczne protesty środowisk kombatanckich, szczególnie w zakresie potraktowania zjawiska kolaboracji. Podobne emocje wzbudziły także późniejsze publikacje tego autora²⁴. Oczywiście nie sposób pominąć znaczących pozycji, omawiających zasady funkcjonowania aparatu terroru na najwyższym stopniu, to jest Reichssicherheitshauptamt, który w zasadniczym względzie modyfikował sposób sprawowania władzy na terenach okupowanej Polski. W tym miejscu

²⁰ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1/2, Poznań 1983–1984.

²¹ *Die faschistischen Okkupationspolitik in Polen (1939–1945)*, W. Röhr u. a. (Hrsg.) [w:] *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*, Bd. 2, W. Bleyer u. a. (Hrsg.), Berlin 1988.

²² *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, W. Röhr (Hrsg.) [w:] *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*, Ergänzungsband 1, Berlin-Heidelberg 1994.

²³ W. Borodziej, *Terror i polityka. Policja niemiecka a polski ruch oporu w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 1985; S. Biernacki, *Okupant a polski ruch oporu. Władze hitlerowskie w walce z ruchem oporu w Dystrykcie Warszawskim 1939–1945* [w:] *Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce Instytut Pamięci Narodowej – Informacja wewnętrzna nr 104*, Warszawa 1989; *idem*, *Organizacja hitlerowskiego aparatu policyjnego w Warszawie w pierwszym roku okupacji* [w:] *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, t. 31, Warszawa 1982, s. 289–294; *idem*, *Gromadzenie i analiza danych o ruchu oporu przez hitlerowski aparat policyjny w Generalnym Gubernatorstwie*, „Dzieje Najnowsze” 1981, nr 1/2, s. 29–36; Cz. Madajczyk, *Kadra kierownicza aparatu okupacyjnego III Rzeszy* [w:] *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, Poznań 1976, s. 777–785.

²⁴ M. Foedrowitz, *Die deutschen Sicherheits- und Exekutivorgane im „Generalgouvernement” in Bezug auf die Bekämpfung der polnischen Widerstandsbewegung 1939–1945*, Hannover 1991 (Ms. – Stadtsbibliothek Hannover); *idem*, *Ein Interview mit des SD-Offiziers Heinrich Hamann*, „The Enigma Bulletin” 1998, no. 3, s. 39–86; *idem*, *W poszukiwaniu modus vivendi*, „Mars” 1994, nr 2; www.michael-foedrowitz.de.

należy przywołać opracowania, począwszy od klasycznego, które wyszło spod pióra Edwarda Crankshawa, do najnowszego, którego autorem jest Michael Wildt²⁵.

W historiografii czasu narodowego socjalizmu – ze względu na znaczenie gatunkowe wniesione w trakcie realizacji celów i zadań państwa totalitarnego oraz nieocnione zasługi dla reżimu – posiadały służby wywiadowcze, stąd problem ten musiał zyskać szczególne miejsce w rozważaniach naukowych. W głównej mierze z powodu zakresu pracy ograniczę się tylko do Służby Bezpieczeństwa Reichsführera SS, która – w stworzonym przez niego „Państwie SS” – bez wątplenia mogła być określana jako szczególnego rodzaju elita. Z dość obfitej bazy informacyjnej, odnoszącej się do tych zagadnień, wypada wymienić dwie pozycje. Pierwsza z nich została wydana 35 lat temu w Berlinie, w tej części, która była stolicą DDR (polskie tłumaczenie ukazało się w 1984 r.), stąd nosiła ona piętno i uwarunkowania spowodowane czasem i miejscem powstania, co nie oznacza, iż w dalszym ciągu nie może być w pewnych partiach przydatna dla celów badawczych; druga powstała jako skutek dociekań naukowych niemieckich historyków, wywodzących się z generacji, która swoje szlify uniwersyteckie zdobywała już po zjednoczeniu Niemiec i również nie pozostała wolna od prezentowania pewnej specyficznej niemieckiej optyki, charakterystycznej dla przedstawiania tego tematu²⁶.

Literatura poświęcona Polskiemu Państwu Podziemnemu jest z jednej strony obfita, a z drugiej w całym swym bogactwie zdecydowanie niewystarczająca, aby w sposób wyczerpujący opisać i zanalizować wspomniany fenomen historyczny, zresztą zupełnie niedoceniany w literaturze innej niż polska. W przeciągu ponad 60 lat, które upłynęły od formalnego końca egzystencji tego specyficznego tworu państwowo-prawnego, środowiska historyków dokonały wiele w dziele jego wszechstronnego zaprezentowania, tak w obiegu naukowym, jak również w formie popularyzacji w szerokich kręgach polskiego społeczeństwa.

Za szczególnie znamienity należy uznać fakt, iż cenna pozycja z zakresu historiografii dotyczącej tych spraw ukazała się jeszcze w trakcie trwania II wojny światowej. Mam na myśli pionierski artykuł kuriera władz krajowych do polskiego rządu na obczyźnie, Jana Koziulewskiego-Karskiego, którego zawartość treściowa była obok autopsji autora główną zasługą systematycznego gromadzenia źródeł przez Wojskowe Biuro Historyczne działające w obrębie Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej ZWZ-AK²⁷. Mimo tej jakże ważkiej okoliczności dzieje Armii Krajowej nie

²⁵ E. Crankshaw, *Gestapo. Narzędzie tyranii*, Warszawa 1959; J. Tuchel, R. Schattenfroh, *Zentrale des Terrors. Prinz-Albrecht-Straße 8. Das Hauptquartier der Gestapo*, Berlin 1987; *Topographie des Terrors, SS und Reichssicherheitshauptamt auf dem »Prinz-Albrecht-Gelände«*. Eine Dokumentation, R. Rürup (Hrsg.), Berlin 1989; *Die Gestapo – Mythos und Realität*, G. Paul, K-M Mallmann (Hrsg.), Darmstadt 1996; *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. Heimatfront und besetztes Europa*, G. Paul, K-M Mallmann (Hrsg.), Darmstadt 2000; M. Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2002.

²⁶ A. Ramme, *Służba Bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1984; *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*, M. Wildt (Hrsg.), Hamburg 2003.

²⁷ J. Karski, *Polskie państwo podziemne: założenia i organizacja*, „Polska Walcząca. Żołnierz Polski na Obczyźnie” nr 51/52 z 24–31 grudnia 1943 r. i nr 1 z 8 stycznia 1944 r.

doczekały się jeszcze wyczerpującego monograficznego opracowania, chociaż trudną do przecenienia wartość informacyjną oraz ideową posiada monumentalne przedsięwzięcie wydawniczo-organizacyjne, podjęte tuż po zakończeniu wojny przez emigracyjne środowisko kombatanckie, w postaci próby przedstawienia polskiego wysiłku zbrojnego w czasie II wojny światowej. Trzeci tom wspomnianej dokumentacji obejmuje dzieje Armii Krajowej²⁸. W tym przypadku należy pamiętać, iż powstała ona z dala od podstawowych dokumentów i możliwości korzystania z bardzo wielu relacji o kluczowym znaczeniu dla dogłębnego wyczerpania tematu. Klamrę, spinającą tę problematykę w historiografii ruchu oporu w II wojnie światowej, stanowi inicjatywa środowiska historyków skupionych wokół WIH lub doraźnie z Instytutem współpracujących, która w postaci wielotomowej serii monograficznej ma przedstawić dokonania podziemnego wojska w latach 1939–1945. Pierwsze poczynania na tej niwie zalecały odczekanie z oceną wartości serii do zakończenia całości wspomnianej pracy²⁹. W efekcie okazało się, iż taka ocena nie będzie możliwa z prozaicznego powodu, a mianowicie zawieszenia prac nad pozostałymi przewidywanymi częściami serii. Natomiast w to miejsce wprowadzono do obiegu naukowego kolejną protezę w postaci zbioru szkiców³⁰.

Ponadto, mimo całego ideologicznego zabarwienia, nie sposób zapomnieć o niewątpliwie przydatnej w pracach badawczych na dziejami Armii Krajowej spuścieźnie naukowej Jerzego Janusza Tereja³¹.

W końcu trudno nie wymienić w tym zestawieniu obszernego artykułu, którego współautorem jest szef Oddziału I (Organizacyjnego) Komendy Głównej SZP-ZWZ-AK od 1939 do 1944 r., płk inż. Antoni Sanojca ps. „Knapik”, „Kortum”, prezentujący głównie w postaci tabelarycznej schemat organizacyjny całej SZP-ZWZ-AK. Wykorzystany w pracy szeroki wachlarz dostępnych źródeł stanowi o jej walorach³². Ponadto w ostatnim czasie świadek wydarzeń i żołnierz Armii Krajowej na Kielecczyźnie, Wiesław Józef Wiąg, pokusił się o podobne opracowanie³³. Za swoisty paradoks trzeba uznać, iż najnowsze całościowe opracowanie poświęcone dziejom Armii Krajowej, wydane przez Bernharda Chiariego, ukazało się z inicjatywy i pod patronatem mieszczącego się w Poczdamie przy Zeppelinstraße 127/128 Militärgeschichtliches Forschungsamt, a jego sprawozdawcza recenzja pióra Ernsta Trojansky'ego jest dostępna w publikowanym w sieci *Prager Zeitung. Das Wochenjournal aus der Mitte Europas*³⁴.

²⁸ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, Londyn 1950.

²⁹ *Armia Krajowa – Dramatyczny epilog*, pod red. K. Komorowskiego, Warszawa 1994; *Armia Krajowa – Rozwój organizacyjny*, pod red. K. Komorowskiego, Warszawa 1996.

³⁰ *Armia Krajowa. Szkice z dziejów Sił Polskiego Państwa Podziemnego*, pod red. K. Komorowskiego, Warszawa 1999.

³¹ J.J. Terej, *Na rozstajach dróg. Ze studiów nad obliczem i modelem Armii Krajowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980; *idem, Rzeczywistość i polityka*, Warszawa 1979.

³² J. Kijewska, A. Sanojca, *Schemat organizacyjny SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze” 1980, R. 12, z. 3, s. 90–203.

³³ W.J. Wiąg, *Struktura organizacyjna Armii Krajowej 1939–1944*, Warszawa 2003.

³⁴ *Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos seit dem Zweiten Weltkrieg*, B. Chiari (Hrsg.), München 2003; *Prager Zeitung online. Das Wochenjournal aus der Mitte Europas*, www.pragerzeitung.cz.

Próbie syntezy jednej, ale także ważnej dziedziny aktywności Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego, a mianowicie dokonań wywiadu i kontrwywiadu, przedstawił Piotr Matusak. Można powiedzieć – dobrze się stało, że ta praca się ukazała – jednak bardzo ambitne zamierzenia autora, zważywszy ogrom zagadnienia i stan bazy źródłowej, nie przystają do zaprezentowanego efektu, a różnaitości uproszczeń, nieścisłość i błędy wykraczają poza przyjęte standardy. Niewątpliwie należy autorowi oddać w dwóch kwestiach sprawiedliwość. Po pierwsze, niełatwo przecierać ścieżki badawcze, po drugie, należy podkreślić, że zwrócił on uwagę na zagadnienia funkcjonowania wywiadu i kontrwywiadu polskiego podziemia w ekstremalnych warunkach obozów koncentracyjnych, co nie zawsze w wystarczający sposób jest podnoszone przez literaturę naukową dotyczącą tej problematyki³⁵. Wybrane zagadnienia z tej tematyki prezentuje w sposób wnikliwy praca zbiorowa powstała pod auspicjami Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, która ukazała w wydawanej przez Instytut serii *Monografie*³⁶.

Początkowo Służba Zwycięstwu Polski, a później Związek Walki Zbrojnej, formowały się jako konspiracyjne organizacje wojskowo-cywilne lub wojskowe o charakterze kadrowym. Ich celem było tworzenie ogólnokrajowej sieci oporu zbrojnego i walki o niepodległość i integralność terytorialną państwa. ZWZ stanowił część składową Polskich Sił Zbrojnych, podległą Naczelnemu Wodzowi na Obczyźnie, a rozkazem z 14 lutego 1942 r. gen. br. Władysław Sikorski przekształcił go w Armię Krajową – wojsko Polskiego Państwa Podziemnego.

Podstawę centralnego systemu dowodzenia tworzyła Komenda Główna, a struktury terytorialne oparto na przedwojennym podziale administracyjnym państwa: kilka województw tworzyło obszar, okręg odpowiadał z reguły województwu, obwód pokrywał się terytorialnie z powiatem, a placówka z gminą. Wyodrębniano również, z różnych względów (wojskowo-taktycznych, konkretnej sytuacji konspiracyjnej, to jest praktycznych), pośrednie szczeble dowodzenia w postaci podokręgów, inspektoratów rejonowych i podobwodów.

Komenda Główna SZP-ZWZ-AK musiała czekać do początku lat dziewięćdziesiątych na swojego kompetentnego historyka, który w kompleksowy sposób potrafił przyswoić obiegowi naukowemu tę niezwykle skomplikowaną strukturę organizacyjną³⁷. Należy równocześnie zauważyć, iż sytuacja taka była podyktowana niewystarczającym stanem badań cząstkowych w tym zakresie. Właściwie tylko jeden z Oddziałów Komendy Głównej został w sposób wystarczający i zadowalający zaprezentowany w literaturze przedmiotu³⁸.

³⁵ P. Matusak, *Wywiad Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 2002.

³⁶ *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*, pod red. W. Bulhaka, Warszawa 2008.

³⁷ M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990.

³⁸ J. Rzepecki, *Organizacja i działanie Biura Informacji i Propagandy (BIP) Komendy Głównej AK*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1971, nr 2, s. 128–155; nr 3, s. 134–160; nr 4, s. 147–171; G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987; A. Pietrowicz, *Zarys dziejów Biura Informacji i Propagandy (BIP) Komendy Głównej Służby Zwycięstwu Polski – Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej (SZP-ZWZ-AK) w okresie od października 1939 r. do końca lipca 1944 r.*, Poznań 1979 (mps pracy magisterskiej).

Średni szczebel struktury organizacyjnej Armii Krajowej, to jest obszary i okręgi, także z dużą trudnością uzyskiwał sobie prawo szerokiego obywatelstwa w historiografii. Najwcześniej swojej monografii doczekał się Okręg Lubelski³⁹. Ponadto we wrześniu 1985 r. Katolicki Uniwersytet Lubelski zorganizował sesję naukową, której materiały zostały ze znacznym opóźnieniem opublikowane⁴⁰. Warta odnotowania pozostaje ostatnia publikacja dotycząca tego tematu – pióra Ireneusza Cabana⁴¹. Swoiste wartościowe dopełnienie wcześniej wymienionych pozycji może stanowić praca Zygmunta Mańkowskiego, traktująca o polityce okupanta na tym terenie i kształtowaniu się postaw polskiego społeczeństwa wobec systemu okupacyjnego⁴². Również od ponad dziesięciu lat egzystuje całościowe opracowanie, omawiające dzieje Okręgu Radomsko-Kieleckiego⁴³. Ponadto warto odnotować zarys organizacyjny, dotyczący Okręgu Warszawa-miasto⁴⁴. Przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych oraz ostatni okres przyniósł znaczne ożywienie badawcze w tym zakresie, wskutek którego cały szereg okręgów oraz obszarów został opisany w literaturze przedmiotu⁴⁵. Zaprezentowany przegląd pozycji dotyczących średniego szczebla organizacyjnego AK, wyraźnie wskazuje, iż nie wszystkie ogniwa struktury tego poziomu dowodzenia zyskały monograficzny zapis swoich dokonań. W tym miejscu pomijam przedstawienie historiografii odnoszącej się do Obszaru Krakowskiego i jego części składowych, to jest Okręgu Krakowskiego i Okręgu Śląskiego. Ze względu na ich szczególnie zwięzły związek z tematem dysertacji należy tę literaturę przedstawić oddzielnie.

---

³⁹ I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim 1939–1944*, cz. 1/2, Lublin 1971.

⁴⁰ *Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie oraz Podlasiu. Materiały sesji naukowej KUL*, 24–25 IX 1985 r., pod red. T. Strzembosza, Lublin 1993.

⁴¹ I. Caban, *Okręg Armii Krajowej Lublin*, Lublin 1996.

⁴² Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1978.

⁴³ W. Borzobohaty, *Jodla Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1984; *idem*, *Okręg Armii Krajowej Jodla* [w:] *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, t. 10, pod red. Cz. Madajczyk i in., Warszawa 1966, s. 115–151.

⁴⁴ A. Sanojca, *Zarys struktury organizacyjnej Okręgu Warszawa ZWZ-AK. Wrzesień 1939 – lipiec 1944 (wybrane zagadnienia)* [w:] *Studia Warszawskie*, t. 17: *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, pod. red. K. Dunin-Wąsowicza, J. Kazimierskiej, H. Winnickiej, Warszawa 1973, s. 129.

⁴⁵ Z. Gwozdek, *Białostocki okręg ZWZ-AK*, Białystok 1993; Cz. Hołub, *Okręg poleski ZWZ-AK*, Warszawa 1991; *Okręg łódzki Armii Krajowej*, Łódź 1988; B. Tomaszewski, J. Węgiński, *Zarys historii Łwowskiego Obszaru ZWZ-AK*, Warszawa 1987; J. Węgiński, *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989; G. Mazur, *Armia Krajowa w Okręgu Stanisławowskim 1941–1944*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Nauk Politycznych” 1984, z. 21, ; S. Pempel, *ZWZ-AK we Lwowie*, Warszawa 1990; G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994; K. Komorowski, *Okręg Pomorze Armii Krajowej od Grunwaldu do WIN-u*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 4, s. 71–94; J. Wálkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996; Z. Boradyn, A. Chmielarz, H. Piskunowicz, *Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (1941–1945)*, Warszawa 1997; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1999; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993; J. Gozdawa-Golebiowski, *Obszar warszawski Armii Krajowej. Studium wojskowe*, Lublin 1992.

Najniższy poziom siatki organizacyjnej, tzn. inspektoraty, obwody i placówki, posiada relatywnie obszerną bazę informacyjną, dlatego przedstawię tylko kilka pozycji w celu egzemplifikacji problemu⁴⁶.

Literatura dotycząca terenowych siatek organizacyjnych dwóch Okręgów, to jest Śląskiego i Krakowskiego, wyłączona wcześniej z rozważań na temat stanu badań dotyczących Armii Krajowej, omówiona zostanie oddzielnie. Specjalne potraktowanie tych zagadnień podyktowane jest genetycznym związkiem wymienionych terenowych struktur Armii Krajowej z dziejami KL Auschwitz. Przecież miasto Oświęcim i przyległe tereny tworzyły Obwód Oświęcimski ZWZ-AK, kryptonimy: „Ogar”, „Bielmo”, „377”, „378”, mieszczący się w siatce organizacyjnej Okręgu Śląskiego. Ponadto w czasie początkowego półtora roku okupacji hitlerowskiej wspomniany obszar równocześnie stanowił południowo-zachodnią rubież Obszaru Krakowskiego SZP-ZWZ. Powodowało to wytworzenie trwałych i w miarę stabilnych, jak na warunki wojenno-okupacyjne, więzi konspiracyjnych z Krakowem i okoliczności te

⁴⁶ J. Grygiel, *Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa w Obwodzie Zamojskim 1939–1945. Szkice, wspomnienia, dokumenty*, Warszawa 1985; J. Jóźwiakowski, *Armia Krajowa na Zamojszczyźnie*, t. 1/2, Lublin 2001; W. Holaczuk, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w obwodzie włodawskim w latach 1939–1944*, „Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie” 2001, nr 11, s. 59–65; *Zamojszczyzna w okresie okupacji hitlerowskiej (relacje wyśledzonych i partyzantów)*, oprac. A. Glińska, Warszawa 1968; Ł. Grzywacz-Świtalski, *Inspektorat Armii Krajowej „Joachim” [w:] Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, t. 12, pod red. Cz. Madajczyka i in., Warszawa 1968 s. 111–141; *idem*, *Z walk na Podkarpaciu*, Warszawa 1971; A. Brygidyn, *Kryptonim „San” – żołnierze sanockiego Obwodu ZWZ-AK 1939–1944*, Sanok 1992; J. Pawlak, *Organizacja i działalność Obwodu Kozińskiego AK w latach 1939–1944 [w:] Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, t. 10, pod red. Cz. Madajczyka i in., Warszawa 1966, s. 153–190; J.E. Wilczur, *Sosny były świadkami. Ziemia konecka w latach okupacji 1939–1945*, Warszawa 1982; B. Kacperski, J.Z. Wroniszewski, *Końskie i powiat konecki 1939–1945. Konspiracja konecka 1939–1945*, Końskie 2005; P. Matusak, *Ruch oporu na ziemi opatowsko-sandomierskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1976; J. Ptasieński, *Na północ od Warszawy. Szkice z dziejów ruchu oporu 1939–1945*, Warszawa 1984; A. Stańko, *Gdzie Karpat progi... Armia Krajowa w powiecie dębickim*, Warszawa 1984; H. Świdorski, *Okupacja i konspiracja w obwodzie Grójec-Gluszec w latach 1939–1945*, Warszawa 1984; T. Łuczak, M. Urbański, *Wojskowy ruch oporu ZWZ-AK i BCH w ziemi sądeckiej [w:] Okupacja w Sądeckim*, oprac. J. Berghausen, Warszawa 1979, s. 83–152; G. Mazur, W. Rojek, M. Zgórnik, *Wojna i okupacja na Podkarpaciu i Podbalu na obszarze Inspektoratu ZWZ-AK Nowy Sącz 1939–1945*, Kraków 1998; *Armia Krajowa w Podobwodzie Sędziszów*, pod red. M. Baranina, Sędziszów Małopolski 1993; R. Chmielewski, J. Chmielewski, *Ośrodek Armii Krajowej „Gąbka” – „Osa” Grodzisk Mazowiecki w obwodzie „Bazant”*, Podkowa Leśna-Grodzisk Mazowiecki 1994; J.Z. Sawicki, *„Obroża” w konspiracji i Powstaniu Warszawskim Armii Krajowej na przedpolu Warszawy*, Warszawa 2002; H. Chrapusta, *Placówka ZWZ-AK „Weronika” – „Władysław” działająca na terenie gminy Wójcisz w latach 1940–1945*, „Zeszyty Wojskowe” 1994, R. 3, nr 2, s. 9–12; E. Dębiński, Cz. Kalisiak, *Żyrardowski Ośrodek ZWZ-AK Żaba. Zarys organizacji i działań*, „Żyrardowski Rocznik Muzealny” 1992, nr 1, s. 49–54; Z. Januszkiewicz, *Monografia placówki ZWZ-AK Będków*, Łódź 1994; J. Orzechowski, *Aby pamięć nie zagięła. Służba Zwycięstwu Polski, Związek Walki Zbrojnej, Armia Krajowa na terenie powiatu grajewskiego w latach okupacji 1939–1944*, Rajgród 1993; J. Szczypek, *Placówka ZWZ-AK Tyczyn (1939–1945)*, Tyczyn 1993; G. Mazur, W. Rojek, *Stan badań nad dziejami Nowosądeckiego Inspektoratu ZWZ-AK i 1. psp. AK 1939–1945*, „Krzysztoforzy – Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1990, nr 17, s. 52–57; S.F. Gajerski, *Struktury organizacyjne ZWZ i oddziały partyzanckie AK na terenie obszaru przedwojennego powiatu lubaczowskiego*, „Dzieje Najnowsze” 1986, nr 2, s. 155–176; A. Malanowska, *Z dziejów walk z okupantami w powiecie zambrowskim w latach 1939–1945*, Warszawa 2003; Z. Gnat-Wieteska, *Inspektorat Puławski ZWZ/AK – WIN 1939–1949*, Pruszków 2005; Z. Ligenza, *Lubartowski drogi Armii Krajowej*, Lublin 1998; J. Nowak, I. Nowakowa, *Z dziejów Armii Krajowej w Inspektoracie Płocko-Sierpeckim*, Płock 1994; E. Wawrzyniak, *Na rubieży Okręgu AK Łódź*, Warszawa 1988.

sprawiły, iż naturalne związki przetrwały po organizacyjnej likwidacji wiosną 1941 r. struktur dowódczych Obszaru Krakowskiego.

Konspiracja AK na Śląsku została zaprezentowana w obiegu naukowym tuż po zakończeniu wojny dzięki trudowi badawczo-dokumentacyjnemu osoby bardzo zasłużonej dla działalności niepodległościowej w tym regionie, członka Okręgowej Delegatury Rządu z ramienia Stronnictwa Narodowego, Alojzego Targa⁴⁷. W dwa lata później ukazało się opracowanie, którego autor starał się oddać całą śląską specyfikę okupacji, przywołując również optykę strony przeciwnej poprzez wykorzystanie źródeł wytworzonych przez aparat policyjny okupanta. Zresztą autor powrócił do tego tematu po dziesięciu latach⁴⁸. Szczególne zasługi w opisanu lat wojny i okupacji na Śląsku przypadają dwóm uczestnikom tych wydarzeń. Gen. bryg. Zygmunt „Walter” Janke, początkowo szef sztabu Okręgu Łódzkiego, a następnie szef sztabu i komendant Okręgu Śląskiego, po wojnie z konieczności zawodowy historyk, pozostawił w swojej spuściźnie pisarskiej, pamiętnikarskiej i naukowej wnikliwy obraz dokonań Armii Krajowej na obszarze Śląska⁴⁹. Drugi z nich, Juliusz Niekrasz, z wykształcenia prawnik, w czasie wojny sędzia Wojskowego Sądu Specjalnego przy Komendancie Okręgu Śląskiego AK, a tuż po wojnie prokurator w Prokuraturze Specjalnego Sądu Karnego i Sądu Apelacyjnego w Katowicach, przekazał w swoim opracowaniu wielowymiarowy obraz dokonań konspiracji akowskiej na interesującym nas terenie⁵⁰. Historia Armii Krajowej na Śląsku była przedmiotem dociekań naukowych poprzez wpisanie w działania wszystkich odłamów polskiego ruchu oporu. Bardzo często miało to na celu deprecjonowanie jej dokonań⁵¹.

Zagadnieniem szczególnie istotnym dla zaprezentowania tematu dysertacji jest opisanie w literaturze przedmiotu dwóch najniższych ogniw siatki organizacyjnej AK, to jest inspektoratu i obwodu. Od wielu lat zagadnieniom dziejów Obwodu Oświęcim ZWZ-AK szczególnie wiele miejsca, przede wszystkim w kontekście niesienia pomocy więźniom KL Auschwitz, poświęca w swych zainteresowaniach naukowych Henryk Świebocki⁵². Zapewne na uwagę także zasługuje, ze względu na walory informacyjne, wydana na powielaczu, do użytku wewnętrznego, przez Okręgową Komisję

---

⁴⁷ A. Targ, *Śląsk w okresie okupacji (1939–1945)*, Poznań 1946.

⁴⁸ K. Popiołek, *Śląsk w oczach Gestapo*, Katowice 1948; *idem*, *Śląsk w oczach okupanta*, Katowice 1958.

⁴⁹ Z. Walter Janke, *W Armii Krajowej w Łodzi i na Śląsku*, Warszawa 1969; *idem*, *Podziemny Śląsk. Początki konspiracji na Śląsku 1939–1941*, Warszawa 1968; *idem*, *W Armii Krajowej na Śląsku*, Katowice 1986; *idem*, *Armia Krajowa na Śląsku w świetle dokumentów niemieckich. Stan w 1944 r.* [w:] *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, t. 3, pod red. S. Płoski i in., Warszawa 1959; *idem*, *Śląsk jako teren partyzancki Armii Krajowej*, Katowice 1986; *idem*, *ZWZ i Armia Krajowa na Pogórzu Beskidzkim Śląska* [w:] *Ruch oporu w Beskidzie Śląskim w latach 1939–1945. Materiały z sesji naukowej. Cieszyń 30 czerwca 1967*, pod red. K. Popiołka, H. Rechowicza, Katowice 1968, s. 48–70.

⁵⁰ J. Niekrasz, *Z dziejów AK na Śląsku*, Warszawa 1993.

⁵¹ M. Starczewski, *Ruch oporu na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim*, Katowice 1988.

⁵² H. Świebocki, *Obwód oświęcimski ZWZ/AK w akcji niesienia pomocy więźniom KL Auschwitz*, „Studia Historyczne” 1972, R. 15, z. 4, s. 599–623; *idem*, *Przyobozowy ruch oporu w akcji niesienia pomocy więźniom KL Auschwitz*, „Zeszyty Oświęcimskie” 1988, nr 19, s. 5–152; *Raporty uciekinierów z KL Auschwitz*, oprac. H. Świebocki „Zeszyty Oświęcimskie” 1991, nr spec. IV.

Historyczną – Zarządu Okręgu ZBoWiD w Krakowie – praca na temat ruchu oporu w powiatach zachodnich województwa krakowskiego przyłączonych do Rzeszy, w której zamieszczono sporo ciekawego materiału, odnoszącego się do wymienionego Obwodu⁵³. Również pośredni szczebel dowódczy, tzn. Inspektorat Południowo-Zachodni (Bielski) ZWZ-AK, posiada swoje opracowania⁵⁴. Wiele cennych informacji o tym Inspektoracie znajdziemy u Michała Hellera w dwóch monografiach dotyczących Śląska Cieszyńskiego i powiatu bielskiego w okresie niemieckiej okupacji⁵⁵. Ponadto w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. doczekał się swojej monografii Rejonowy Inspektorat ZWZ-AK Rybnik, a już w XXI w. – Rejonowy Inspektorat Sosnowiec⁵⁶.

Krakowski Okręg SZP-ZWZ-AK, funkcjonujący do wiosny 1941 r. w ramach organizacyjnych Obszaru Krakowskiego, w dalszym ciągu czeka na wnikliwą historyczną analizę swoich dokonań i wysiłków: organizacyjnego i zbrojnego. Oczywiście w literaturze przedmiotu znalazło sobie obywatelstwo bardzo wiele cząstkowych opracowań, odnoszących się do sporego kręgu zagadnień z dziejów Armii Krajowej w tym rejonie. Dobrze nasycenie bazy informacyjnej, dotyczącej siatki terenowej, prasy konspiracyjnej czy łączności, zwalnia w tym miejscu od ich szczegółowego prezentowania, a cały dorobek naukowy zostanie wykorzystany w omawianiu głównych wątków tezy doktorskiej. W tym miejscu pragnę tylko przywołać wieloletni wysiłek dokumentacyjny i pisarski świadka tamtych wydarzeń, Stanisława Dąbrowy-Kostki⁵⁷. Warto również zasygnalizować ostatnie inicjatywy w dziele opisania schematu organizacyjnego i wysiłku zbrojnego wspomnianego Okręgu. Działalność wspomagająca bardzo aktywnej na terenie Krakowa Fundacji im. Inspektoratu AK „Maria” oraz zaplecze naukowe Muzeum Historycznego miasta Krakowa zaowocowało opracowaniem szkicu monograficznego dotyczącego wspomnianych problemów⁵⁸. Ponadto zagadnienia te stanowią sferę dociekań badawczych Andrzeja Przybyszewskiego, będąc tematem jego dysertacji doktorskiej przygotowanej w ramach Studium Doktoranckiego w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie (dziś: Akademia Pedagogiczna). Częstkowe opracowanie tego tematu zostało opublikowane w „Roczniku Naukowo-Dydaktycznym WSP”⁵⁹.

⁵³ S. Dobosz, *Ruch oporu w zachodnich powiatach województwa krakowskiego wcielonych do Rzeszy w latach 1939–1945, Okręgowa Komisja Historyczna – Zarząd Okręgu ZBoWiD w Krakowie* [b.r.] (do użytku wewnętrznego).

⁵⁴ A. Morawski, *O prawdziwy obraz inspektoratu bielskiego Armii Krajowej* [w:] K. Popiołek, H. Rechowicz, *Ruch oporu w Beskidzie Śląskim w latach 1939–1945. Materiały z sesji naukowej, Cieszyn 30 czerwca 1967*, Katowice 1968, s. 74–86; M. Starczewski, *Inspektorat bielski ZWZ-AK*, „Bielsko-Bialskie Studia Muzealne” 1993, t. 1, s. 213–238.

⁵⁵ M. Heller, *Ruch oporu na Śląsku Cieszyńskim w latach 1939–1945*, Opole 1982; *idem*, *Konspiracja ZWZ-AK w powiecie cieszyńskim i bielskim 1939–1945*, Bielsko-Biała 2007.

⁵⁶ M. Brzost *Rybnicki Inspektorat Armii Krajowej*, Katowice 1995; *Inspektorat Armii Krajowej Sosnowiec*, oprac. R. Flaczyk, J. Gągorowski, Katowice 2001.

⁵⁷ S. Dąbrowa-Kostka, *W okupowanym Krakowie*, Warszawa 1972; *idem*, *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983.

⁵⁸ M. Piwowarski, *Okręg Krakowski Służby Zwycięstwu Polski – Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej (Wybrane zagadnienia organizacyjne, personalne i bojowe)*, Kraków 1994.

⁵⁹ A. Przybyszewski, *Struktura organizacyjna i zasięg działania krakowskiego okręgu SZP-ZWZ-AK*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1995, z. 167, s. 151–157.

Obok statycznego opisu struktur różnych szczebli Polskiego Państwa Podziemnego pozostaje niezmiernie ważnym zaprezentowanie analitycznego obrazu bardzo skomplikowanych, wzajemnych wewnętrznych relacji, wynikających z ogromnej wielości czynników tworzących ówczesną rzeczywistość. Z jednej strony rozbudowany pion państwowo-organizacyjny i polskie społeczeństwo, a z drugiej aparat okupacyjnej władzy. Te trzy układy stanowiły dominantę procesów historycznych na terenie Polski w latach II wojny światowej.

Pamiętając, iż niniejsza praca traktuje o zagadnieniach z pogranicza biografistyki, a stąd bez nazwisk trudno sobie wyobrazić badanie procesu historycznego, nie można tu nie wymienić rozlicznych słowników biograficznych, poczynając od *Polskiego Słownika Biograficznego*, a kończąc na wielu pozycjach obejmujących tę tematykę w zakresie regionalnym czy lokalnym, aż po istniejący tylko w formie elektronicznej *Słownik biograficzny Polaków więźniów KL Auschwitz*⁶⁰. Nie sposób też pominąć różnych opracowań quasi-słownikowych, jak listy strat czy księgi pamięci⁶¹.

Historyczny fenomen Auschwitz doczekał się ogromnej literatury przedmiotu. Zagadnienie to było eksplorowane przez badaczy różnych dziedzin wiedzy, od historyków, socjologów, psychologów, antropologów kultury oraz pedagogów, do etyków, teologów

⁶⁰ *Kto był kim w drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. J.M. Majchrowskiego, Warszawa 1994; *Słownik polityków polskich XX wieku*, pod red. P. Hausera, S. Zerki, Poznań 1998; *Małopolski słownik biograficzny uczestników działań niepodległościowych 1939–1956*, t. 1/9, pod red. T. Gąsiorowskiego i in., Kraków 1997–2003; *Słownik biograficzny nauczycieli w Małopolsce w latach I wojny światowej*, pod red. J. Chrobaczynskiego, Kraków 1995; *Śląski słownik biograficzny*, t. 1/3, pod red. J. Kantyki, W. Zielińskiego, Katowice 1981; B. Snoch, *Górnśląski leksykon biograficzny*, Katowice 1997; G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja Lavowska 1939–1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1/3, Warszawa 1987–1991; *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945*, t. 2, cz. 2, pod red. B. Polaka, Koszalin 1993; W.K. Cygan, *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich*, t. 1/2, Warszawa 1992–1998; *idem, Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1/5, Warszawa 2005–2007; *Tomaszowski słownik biograficzny*, t. 1/5, pod red. T. Wojniłowicza, Tomaszów Mazowiecki 1994–2003; K.A. Tochman, *Słownik biograficzny „Cichociemnych”*, t. 1/2, Oleśnica-Rzeszów 1994–1996; H. Michalska, M. Stopień, B. Tążbir-Tomaszewska, W. Turkowska, W. Zastocka, *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988; *Księga Pamięci Kadetów II Rzeczypospolitej*, pod red. J. Wodzyńskiego i in., Warszawa 2001; F. Trzaska, *Sylwetki członków Kola Komendy Głównej Armii Krajowej Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej*, Warszawa 2003; *Słownik biograficzny Żywiecczyzny*, t. 1, pod red. A. Urbańca i in., Żywiec 1995; L. Musiolik, *Rybniczanie – Słownik biograficzny*, Rybnik 2000; S. Litwiński, *Lubelska księga oświęcimska*, t. 1, Lublin 2005; J. Dębski, *Słownik biograficzny Polaków więźniów KL Auschwitz*, Zbiory autora, pliki: Słownik1.doc – Słownik6.doc.

⁶¹ B. Olszewicz, *Lista strat kultury polskiej*, Warszawa 1947; T. Krysa-Karski, *Straty korpusu oficerskiego 1939–1945*, Londyn 1996; *Księga bólu i pamięci. Więźniowie hitlerowskich obozów koncentracyjnych z Dystryktu Radomskiego w latach 1939–1945*, t. 1/2, pod red. J. Franeckiego i in., Radom 1993; L. Brożek i in., *Materiały do listy strat kultury polskiej na Śląsku, „Zaranie Śląskie”* 1960, nr 3; S. Kędryna, A. Szefer, *Nauczyciele śląscy polegli i zamordowani w latach hitlerowskiej okupacji, „Zeszyty Naukowe Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach”* 1971, nr 39; B. Tuszyński, *Księga sportowców polskich, ofiar II wojny światowej 1939–1945*, Warszawa 1999; *Księga pamięci. Transporty Polaków z Warszawy do KL Auschwitz 1940–1944*, t. 1/3, pod red. F. Pipera i in., Warszawa-Oświęcim 2000; *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski Południowej 1940–1944*, t. 1/5, pod red. F. Pipera, I. Strzeleckiej, Warszawa-Oświęcim 2002; *Księgi zgonów z Auschwitz*, t. 1/3, pod red. J. Dębskiego i in., München-New Providence-London-Paris 1995; *Ludzie dobrej woli. Księga pamięci mieszkańców ziemi oświęcimskiej niosących pomoc więźniom KL Auschwitz*, pod red. H. Świebocznego, Oświęcim 2005; I. Pająk, *Mieszkańcy Śląska, Podbeskidzia, Zagłębia Dąbrowskiego w KL Auschwitz. Księga Pamięci*, t. 1/2, Katowice 1998; *Totenbuch Neuengamme*, F. Glienke (Bearb.), Wiesbaden 1968; *Gedenkbuch. Häftlinge des Konzentrationslager Bergen Belsen*, Bergen-Belsen 1995.

i filozofów. Pomimo tak szczególnego zainteresowania, jakie problem ten wzbudza wśród naukowców, w dalszym ciągu cały szereg spraw z jego dziejów pozostaje opracowanych w sposób dalece niezadowalający. Wiele też w ogóle nie znalazło się w obiegu naukowym.

Niewątpliwie najlepiej spenetrowanym naukowo problemem są masowe deportacje i zagłada ludności żydowskiej. Wystarczy sięgnąć tylko do klasycznych pracy czy stosunkowo najnowszych, odnoszących się do wymienionego tematu, następujących autorów: Raula Hilberga, Martina Gilberta, Wolfganga Schefflera, Christophera R. Browninga i Daniela Jonaha Goldhagena, albo zbiorowego opracowania, którego wydawcą jest Wolfgang Benz, aby uzyskać wyczerpujące informacje w tym względzie⁶². Ponadto warto zwrócić uwagę na najnowszą pracę R. Hilberga traktującą o źródłach dotyczących Holocaustu, ich specyficznym odszyfrowywaniu i swoistej interpretacji⁶³. Co prawda te klasyczne prace dotyczą całokształtu zagłady europejskich Żydów, ale jednak ze względu na szczególną rolę, jaką odegrał KL Auschwitz w realizowaniu przez nazizm *Endlösung der Judenfrage*, znajdujemy w nich bardzo bogate dane o tym właśnie ośrodku masowej zagłady. Natomiast w sposób bezpośredni omawiają to zagadnienie dwie inne prace, z których jedna ukazała się pod redakcją Michaela Berenbauma i Yisraela Gutmana na gruncie amerykańskim, a druga na polskim, jako część zbiorowej pracy o wymienionym obozie, pod naukową redakcją Wacława Długoborskiego i Franciszka Pipera⁶⁴. To drugie opracowanie jest godne polecenia polskiemu czytelnikowi ze względu na stosunkowo łatwą dostępność.

Mimo ewidentnych błędów i sporego pomieszenia materii należy też uwzględnić pracę dwojga autorów: Jana van Pelta i Deborah Dwork, którzy starali się połączyć zagadnienie masowej zagłady z infrastrukturą przestrzenno-architektoniczną obszaru, na jakim się ona dokonywała⁶⁵.

Kolejną kwestią z dziejów KL Auschwitz, która zyskała sobie w obecnej dobie sporą liczbę pozycji w literaturze przedmiotu, pozostaje masowa zagłada Romów. Temat ten przez szereg powojennych lat nie mógł sobie utorować drogi do powszechnej świadomości, a tylko nieliczni badacze dostrzegali jego doniosłość w budowaniu panoramy losów narodów totalnie zniewolonych i wyniszczanych przez nazistów (zapomniany Holocaust)⁶⁶. Sytuacja na tym polu zaczęła się zmieniać na przełomie

⁶² R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, London 1961; *idem*, *Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933–1945*, Frankfurt am Main 1992; M. Gilbert, *Atlas of the Holocaust*, New York 1993; W. Scheffler, *Judenverfolgung im Dritten Reich 1933–1945*, Frankfurt am Main-Wien-Zürich 1961; L. Poliakov, J. Wulf, *Das Dritte Reich und die Juden*, München-New York-London-Paris 1978; CH. R. Browning, *Zwykli ludzie. 101. Policynny Batalion Rezerwy i „ostateczne rozwiązanie” w Polsce*, Warszawa 2000; D.J. Goldhagen, *Gorliwi kaci Hitlera. Zwyczajni Niemcy i Holocaust*, Warszawa 1999; *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, W. Benz (Hrsg.), München 1991.

⁶³ R. Hilberg, *Die Quellen des Holocaust. Entschlüsseln und Interpretieren*, Frankfurt am Main 2003.

⁶⁴ *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, pod red. M. Berenbauma, Y. Gutmana, Bloomington-Indianapolis 1994; F. Piper, *Zagłada [w:] Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, t. 3, pod red. W. Długoborskiego, F. Pipera, Oświęcim 1995.

⁶⁵ J. van Pelt, D. Dwork, *Auschwitz. Von 1270 bis heute*, Zürich-München 1998.

⁶⁶ J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, Kraków 1965; H. J. Döring, *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat*, Hamburg 1964; L. Mróz, *Cyganie*, Warszawa 1971.

lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Od tego czasu wydano sporo źródeł i opracowań, z których można wymienić tylko ważniejsze⁶⁷.

W tym kontekście zapewne budzi zdumienie oraz szczególnie intryguje i zastanawia brak monograficznego opracowania losów Polaków w KL Auschwitz. Po kilkudziesięciu latach od zakończenia wojny nie doczekaliśmy się jeszcze kompleksowej i analitycznej pracy z tego obszaru tematycznego, która obok tak podstawowych zagadnień, jak ilościowe ujęcie deportacji Polaków oraz rozmiaru naszych strat w KL Auschwitz, z przynależną temu całą warstwą socjohistoryczną, powinna zawierać również bogaty materiał z zakresu biografistyki. Obecnie dysponujemy tylko artykułem wyśmienitego znawcy dziejów KL Auschwitz i więźnia tego obozu, Kazimierza Smolenia, który w pewnej mierze może być pomocnym we wskazywaniu ścieżek badawczych w tym zakresie⁶⁸. Ostatni z wymienionych problemów zasługuje na to, aby uczynić go jednym z centralnych w pracach badawczych, dotyczących Polaków w obozie. Szczególnie w obecnej dobie takie podejście w badaniach historycznych jest ze wszelkich miar pożądane i ważne intelektualnie.

Całokształt funkcjonowania zjawiska obozów koncentracyjnych pozostaje w głównej mierze domeną historiografii niemieckiej. Stąd pragnę tu wspomnieć o dokonaniach dwóch autorów. Pierwszym z nich jest historyk o wielce skomplikowanych losach osobistych – Andrzej Józef Kamiński, który podczas II wojny światowej był żołnierzem Armii Krajowej na Kielecczyźnie i więźniem KL Groß-Rosen, a po wojnie jako historyk zostawił kilka polskojęzycznych prac z zakresu historii obozów koncentracyjnych; zmuszony do emigracji pracował jako profesor Bergische Universität – GHS Wuppertal i ta sytuacja zaowocowała jego szczególnie wartościowym studium porównawczym tego fenomenu w historii najnowszej i nowoczesnej⁶⁹. Autorką, której dorobek naukowy uważam za ważki i pragnę go przywołać, jest Karin Orth. Należy zauważyć, iż w swoich dwóch dokumentacjach zaproponowała interesujące podejście metodologiczne, warte odpowiedniej refleksji intelektualnej⁷⁰.

---

⁶⁷ *Memorial Book. The Gypsies at Auschwitz-Birkenau. Księga Pamięci. Cyganie w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau. Gedenkbuch. Die Sinti und Roma im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau*, pod red. J. Parcera, München-London-New York-Paris 1993; J. Hanke, *Quellensicksale und Bewertungsfragen. Archivische Probleme bei der Überlieferungsbildung zur Verfolgung der Sinti und Roma im Dritten Reich*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1993, nr 1, s. 61–77; Ch. Bernadac, *L'Holocaust oublié. Le massacre des tsigames*, Paris 1979; B. Müller-Hill, *Tödliche Wissenschaft. Die Aussonderung von Juden, Zigeuner und Geisteskranken 1933–1945*, Reinbek bei Hamburg 1984; C. Necas, *Auscicate bi kber Baro. Cesti veznoé cikanskeho tabora v Osvétimi-Brzezince*, Brno 1992; *Sinti und Roma im KL Auschwitz 1943–1944. Vor dem Hintergrund ihrer Verfolgung unter der Nazi-herrschaft*, W. Długoborski (Hrsg.), Oświęcim 1998; *Den Rauch hatten wir täglich vor Augen. Der nationalsozialistische Völkermord an den Sinti und Roma*, R. Rose (Hrsg.), Heidelberg 1999.

⁶⁸ K. Smoleń, *Polacy w KL Auschwitz [w:] Księgi zgonów z Auschwitz*, t. 1: *Relacje*, pod red. J. Dębskiego i in., München-New Providence-London-Paris 1995, s. 85–119.

⁶⁹ A.J. Kamiński, *Konzentrationslager 1896 bis heute. Eine Analyse*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1982. Polskie skrócone wydanie ukazało się w 1990 jeszcze w drugoobiegowym warszawskim wydawnictwie „Przedświt” i nosiło tytuł *Koszmarn niewolnictwa. Obozy koncentracyjne od 1896 do dziś. Analiza*.

⁷⁰ K. Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*, Hamburg 1999; *idem, Die Konzentrationslager-SS. Sozialstrukturelle Analysen und biographischen Studien*, Göttingen 2000.

W tym obszarze historiografii nie można odmówić też pewnych wartości poznawczych pracy powstałej w DDR, pióra Heinza Kühnricha⁷¹.

W ostatnim roku XX w. Institut für Zeitgeschichte w Monachium rozpoczął publikowanie serii wydawniczej poświęconej obozom, a w szczególności KL Auschwitz, zatytułowanej *Darstellungen und Quellen zur Geschichte von Auschwitz*, z których jeden tom traktuje o poruszanych zagadnieniach⁷². Swoiste podsumowanie stanu wiedzy o nazistowskich obozach koncentracyjnych, jako o szczegółowo zaplanowanym systemie, znajdujemy w materiałach międzynarodowej konferencji, która odbyła się w Weimarze w 1995 r. z okazji pięćdziesiątej rocznicy ich wyzwolenia⁷³. Zwieńczeniem w tym zakresie dorobku niemieckiej historiografii pozostaje podjęte ostatnio wydawnictwo ciągłe (przewidziane na siedem tomów, mających zakreslić całokształt zagadnień dotyczących się nazistowskich obozów koncentracyjnych) pod kierunkiem Wolfganga Benza i Barbary Distel, którego sześć tomów już się ukazało, a część tomu piątego, poświęcona KL Auschwitz, trąci wtórnością, nie wnosząc nic szczególnie ciekawego odnośnie dziejów tego obozu⁷⁴. Ponadto już w nowym wieku ukazała się pod znamienym tytułem praca będąca plonem belgijsko-francuskiej współpracy na tym polu⁷⁵. Mimochodem warto wspomnieć, iż jeden z jej autorów, Pierre Rigoulot, należał do zespołu historyków, który przyswoił obiegowi naukowemu głośną, choć niewolną od kontrowersji, *Czarną księgę komunizmu*.

Natomiast na gruncie polskim tymi problemami zajmowali się, raczej w formie popularyzatorskiej, Karol Grünberg – przy okazji omawiania całokształtu zagadnień odnoszących się do narzędzia terroru, jakim dla III Rzeszy była organizacja SS – oraz Mirosław Cygański⁷⁶. Z kolei klasyczna na gruncie niemieckiej historiografii pozycja Heinza Höhnego, dotycząca dziejów SS, właściwie pominęła zagadnienie funkcjonowania obozów koncentracyjnych jako narzędzia sprawowania totalnej władzy⁷⁷. Z kolei autor standardowego dzieła z anglosaskiego obszaru kulturowego,

⁷¹ H. Kühnrich, *op. cit.*, s. 30–32.

⁷² *Ausbeutung, Verichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, N. Frei, S. Steinbacher, B. C. Wagner (Hrsg.) [w:] *Darstellungen und Quellen zur Geschichte von Auschwitz*, Bd. 4, N. Frei (Hrsg.), München 2000.

⁷³ *Die Nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, Bd. 1–2, U. Herbert, K. Orth, Ch. Dieckmann (Hrsg.) [w:] *Die Zeit des Nationalsozialismus. Eine Buchreihe*, W.H. Pehle (Hrsg.), Frankfurt am Main 2002.

⁷⁴ *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*, Bd. 1, W. Benz, B. Distel (Hrsg.), München 2005; *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Frühe Lager Dachau, Emslandlager*, Bd. 2, W. Benz, B. Distel (Hrsg.), München 2005; *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Sachsenhausen, Buchenwald*, Bd. 3, W. Benz, B. Distel (Hrsg.), München 2006; *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück*, Bd. 4, W. Benz, B. Distel (Hrsg.), München 2006; *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*, Bd. 5, W. Benz, B. Distel (Hrsg.), München 2007; *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof*, Bd. 6, W. Benz, B. Distel (Hrsg.), München 2007.

⁷⁵ J. Kotek, P. Rigoulot, *Das Jahrhundert der Lager*, Berlin-München 2001.

⁷⁶ K. Grünberg, *SS czarna gwardia Hitlera*, Warszawa 1975; M. Cygański, *SS w ruchu narodowosocjalistycznym i w III Rzeszy 1925–1945*, Poznań 1978.

⁷⁷ H. Höhne, *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*, Gütersloh [b.r.].

traktującego o zagładzie narodu żydowskiego, Gerald Reitlinger, w pracy, dotyczącej roli SS w dziejach XX w., poświęcił tym zagadnieniom jeden z rozdziałów⁷⁸. W tym obszarze zagadnień uwzględnić można jeszcze pozycje trojga autorów, a mianowicie Gudrun Schwarz, Jana Kosińskiego i Wolfganga Wippermanna, które jednak z powodu swej wtórności i wykorzystania li tylko literatury przedmiotu odbiegają od przyjętych standardów, stąd wymieniam je, aby zadośćuczynić porządkowi rzeczy⁷⁹. W przypadku pozycji Wippermanna spełnia ona w bardzo dobry sposób swoje popularyzatorskie cele, a ponadto przystępnie informuje o zagadnieniach literatury i publicystyki rewidującej lub próbującej rewidować historię obozów koncentracyjnych i ośrodków masowej zagłady oraz daje skondensowany obraz istniejących po II wojnie światowej „Miejsc Pamięci” na terenach byłych obozów.

Na szczególne wyróżnienie zasługuje ponadto artykuł pióra Klausa Drobischa, który w sposób trafny i sugestywny dokonuje analizy i porównań dwóch systemów więziennictwa przynależnych reżimowi hitlerowskiemu, to jest określanym przez niemieckie terminy prawnicze *Konzentrationslagerhaft* i *Justizhaft*, oraz porządkuje sferę aparatu pojęciowego używanego w tym zakresie⁸⁰.

Wszystkie powyżej przytoczone dokonania odnoszą się do całości spraw w przedziale czasowym, od powstania do likwidacji zjawiska. Warto natomiast poświęcić uwagę monograficznym dziełom, które mówią o okresie dotyczącym tylko spraw wewnętrznej polityki III Rzeszy. Wówczas przez poznanie antecedencji uzyskujemy właściwą perspektywę badawczą i ocenę problemu, dlatego należy tutaj przywołać opracowanie najbardziej przydatne w tym względzie, którego autorami są Johannes Tuchel oraz Klaus Drobisch i Günther Wieland⁸¹.

Niewątpliwie ciekawą próbę analizy społeczności więziarskiej dała praca Falca Pingla⁸². Jej zaprezentowanie prowadzi prostą drogą do przywołania pozycji z zakresu literatury przedmiotu, odnoszących się do socjologicznych aspektów funkcjonowania obozów koncentracyjnych. W tym względzie mam na myśli dokonania czworga autorów, a mianowicie Anny Pawelczyńskiej, Marka T. Frankowskiego, Wolfganga Sofsky'ego i Gerharda Armanskiego⁸³. Prace Pawelczyńskiej posiadają,

⁷⁸ G. Reitlinger, *Die SS. Tragödie einer deutschen Epoche*, Wien-München-Basel 1956.

⁷⁹ G. Schwarz, *Die nationalsozialistischen Lager*, Frankfurt am Main-New York 1990; J. Kosiński, *Niemieckie obozy koncentracyjne i ich filie*, Stephanskirchen b. Rosenheim 1999; W. Wippermann, *Konzentrationslager. Geschichte, Nachgeschichte, Gedenken*, Berlin 1999.

⁸⁰ K. Drobisch, *Konzentrationslagerhaft und Justizhaft* [w:] „*Neuordnung Europas*”. *Vorträge vor der Berliner Gesellschaft für Faschismus- und Weltkriegsforschung 1992–1996*, W. Röhr, B. Berlekamp (Hrsg.), Berlin 1996, s. 253–268.

⁸¹ J. Tuchel, *Konzentrationslager. Organisationsgeschichte und Funktion der „Inspektion der Konzentrationslager 1934–1938* [w:] *Schriften des Bundesarchivs*, Bd. 39, Boppard am Rhein 1991; K. Drobisch, G. Wieland, *System der NS-Konzentrationslager 1933–1939*, Berlin 1993.

⁸² F. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbeauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*, Hamburg 1978.

⁸³ A. Pawelczyńska, *Wartość a przemoc. Zarys socjologicznej problematyki Oświęcimia*, Warszawa 1995; eadem, *Differencjacja der Häftlingengemeinschaft und Überlebenschancen im KZ Auschwitz* [w:] *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder*, W. Długoborski (Hrsg.), *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, Bd. 47, H. Berding, J. Kocka, H-U. Wehler (Hrsg.), Göttingen 1981, s. 171–183; idem, *Głowy bydry*,

obok innych, niezaprzeczalny walor, jakim było oglądanie przestrzeni socjologicznej obozu koncentracyjnego oczami świadka. Należy podkreślić, iż opracowanie Frankowskiego poprzedzone zostało szczegółowymi kwerendami archiwalnymi, natomiast dokonania Sofsky'ego i Armanskiego na tej niwie są obciążone ich brakiem, stąd przemyślenia wypływające tylko ze znajomości literatury trącą pewną dozą wtórności.

Sam KL Auschwitz jako ucieleśnienie i esencja nazistowskiego systemu obozów koncentracyjnych absorbował wielu badaczy. W rok po zakończeniu II wojny światowej ujrzała światło dzienne pierwsza pozycja, która starała się umiejscowić KL Auschwitz w systemie RSHA, a jej autorem był literaturoznawca, więzień tegoż obozu oznaczony numerem 4217, Ludwik Rajewski⁸⁴. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych ukazała się staraniem Jana Sehna, prawnika i człowieka szczególnie zasłużonego w przygotowaniach procesów zbrodniarzy z Auschwitz przed polskimi sądami, pierwsza monografia tego obozu⁸⁵. Jej wartość naukowa po prawie 50 latach od ukazania się w sposób oczywisty uległa dewaluacji, a jej niewątpliwą zaletą do dnia dzisiejszego jest to, iż ukazała się w wielu wersjach językowych.

Z kolei ponad 20 lat należało czekać na ukazanie się nowej pozycji z tego zakresu, która była plonem prac badawczych pracowników Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, a trudów redakcji i napisania erudycyjnego wstępu podjął się wybitny historyk, całym swym życiem naukowym związany z Krakowem, Józef Buszko⁸⁶. Należy zaznaczyć, że mutacja tego opracowania pod inną redakcją i z rozszerzonym gronem autorów ujrzała światło dzienne z początkiem lat dziewięćdziesiątych zeszłego wieku⁸⁷. Trudno również nie wymienić pozycji, która dla dwóch pokoleń historyków parających się dziejami KL Auschwitz stanowi swoistą busolę i, co prawda niezbyt wolny od błędów, niezbędnik w pracach heurystycznych poświęconych tym zagadnieniom⁸⁸.

Przegląd stanu badań na temat Auschwitz pragnę zakończyć pracą, która stanowi swoiste ukoronowanie programu badawczego *Sicherung und verbesserte Erschließung der Quellenbestände im Archiv der Gedenkstätte Auschwitz-Birkenau*, który realizowano przez sześć lat (1990–1996) jako plon współpracy Max Planck Institut für Geschichte w Getyndze i Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. W tym miejscu mam pełne prawo stwierdzić, iż wytycza ona nowe kierunki i odmienne podejście metodologiczne w postrzeganiu Auschwitz jako problemu badawczego. Taka moja ocena wypływa nie tylko z gruntownego zapoznania się z tym opracowaniem,

---

Warszawa 2004; M.T. Frankowski, *Socjologiczne aspekty funkcjonowania hitlerowskich obozów koncentracyjnych 1939–1945*, Warszawa 1996; W. Sofsky, *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*, Frankfurt am Main 1993; G. Armanski, *Maschinen des Terrors. Das Lager (KZ und GULAG) in der Moderne*, Münster 1993.

⁸⁴ L. Rajewski, *Oświęcim w systemie RSHA*, Warszawa-Kraków 1946.

⁸⁵ J. Sehn, *Obóz koncentracyjny Oświęcim-Brzezinka (Auschwitz-Birkenau)*, Warszawa 1956.

⁸⁶ *Oświęcim. Hitlerowski obóz masowej zagłady*, pod red. J. Buszki, Warszawa 1977.

⁸⁷ *Auschwitz – nazistowski obóz śmierci*, pod red. F. Pipera, T. Świeboczek, Oświęcim 1993.

⁸⁸ D. Czech, *Kalendarium wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim 1992.

ale także z wieloletniej przyjaźni i wspólnej pracy z autorem, która dawała nam szczególną satysfakcję intelektualną i niezapomniane możliwości uczenia się i doskonalenia naszych warsztatów naukowych⁸⁹.

W trakcie upływu lat od zakończenia II wojny światowej powstała równie obfita, co różnorodna literatura wspomnieniowa, dotycząca obozów koncentracyjnych, a w głównej mierze KL Auschwitz. Jej prezentację należy rozpocząć od pozycji o szczególnych walorach literackich, która ukazała się w 1946 r. w Monachium⁹⁰. Trudno nie wspomnieć o trzech, które ze względu na uzyskany rozgłos znalazły się w kanonie literatury wspomnieniowej, dotyczącej tych zagadnień⁹¹. Natomiast z powodu wieloaspektowości poznawczej kondycji ludzkiej, której przyszło zmagać się z warunkami skrajnie ekstremalnymi, wyjątkowo należy cenić dokonania wspomnieniowe Adolfa Gawalewicza⁹². Spośród kadry dowódczej Armii Krajowej, której oficerowie i żołnierze znaleźli się jako więźniowie w KL Auschwitz, tylko dwie osoby pozostawiły po sobie wspomnienia⁹³.

Baza źródłowa zawsze stanowić będzie dla historyka przedmiot swoistej zawodowej frustracji. Każde stwierdzenie odnośnie jej rozmiarów wywołuje zrozumiałą niepokój o to, jakie metody warsztatowe przyjąć, aby ją właściwie rozpoznać, zwartościować i wykorzystać w postępowaniu badawczym. Często pożądana pod względem metodologicznym ocena tych spraw nie gwarantuje sukcesu w prowadzonych badaniach, stąd powinniśmy również zdać się na posiadaną intuicję warsztatową i przynależną historykowi „plastykę” wyobraźni. W tym wypadku należy pamiętać, iż praca traktuje o zagadnieniach z pogranicza biografistyki, stąd w jej powstaniu niezbędnym jest wykorzystanie źródeł zawierających dane osobowe. Ponieważ jedynym zasadnym sposobem prezentacji wykorzystanego zasobu źródeł jest układ chronologiczny, stąd koniecznym pozostaje rozpoczęcie jej od dwóch zespołów zgromadzonych w Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie, a mianowicie akt personalnych oficerów i akt odznaczeń (Krzyża *Virtuti Militari*, Krzyża *Walecznych*, Krzyża *Zasługi* i Krzyża *Niepodległości*). Doskonałym uzupełnieniem wymienionych źródeł będą publikowane przez Ministerstwo Spraw Wojskowych roczniki oficerskie i listy starszeństwa. W pewnym zakresie okazały się również przydatne akta studenckie z archiwów: Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Poznańskiego i Uniwersytetu Warszawskiego. Oczywiście nie sposób pominąć w pracy o Armii Krajowej dwóch zespołów znajdujących się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, to jest Armii Krajowej i Delegatury Rządu RP na Kraj. Ze względu na geograficzne

---

⁸⁹ T. Grotum, *Das digitale Archiv. Aufbau und Auswertung einer Datenbank zur Geschichte des Konzentrationslager Auschwitz*, Frankfurt am Main-New York 2004.

⁹⁰ J. Nel-Siedlecki, K. Olszewski, T. Borowski, *Byliśmy w Oświęcimiu*, Monachium 1946.

⁹¹ Z. Kossak-Szczucka, *Z otchłani. Wspomnienia z lagru*, Poznań-Częstochowa 1947; S. Szmągiewska, *Dymy nad Birkenau*, Warszawa 1946; W. Kielar, *Anus mundi. Wspomnienia oświęcimskie*, Kraków 1972.

⁹² A. Gawalewicz, *Refleksje z poczekalni do gazu: ze wspomnień muzułmana*, Kraków 1968.

⁹³ W. Ossowska, *Przeżyłam. Lwów-Warszawa 1939-1946*, Warszawa 1995; E.J. Znamirowski, *Pamiętamy – „Nigdy więcej obozów koncentracyjnych”. Pamiętniki byłego więźnia politycznego Pawiaka i obozów koncentracyjnych niemieckich*, Toronto 1971.

usytuowanie KL Auschwitz niezwykle pomocną okazała się penetracja zespołu Regierungsbezirk Kattowitz, w tym zachowanych akt Staatspolizeileitstelle Kattowitz i jej jednostki zamiejscowej w Oświęcimiu, które znajdują się w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach.

Jednak najbardziej podstawowy zasób źródeł zgromadzony jest w Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. Kancelarie obozowe w latach 1940–1945 wyprodukowały dosłownie tony/metry bieżące materiału aktoowego, służącego do administrowania zespołem obozów Auschwitz-Birkenau. Tu historykowi pomagają niemiecka pedanteria i *Ordnung*. Co prawda w trakcie planowej ewakuacji obozu skrupulatnie postarano się o jej zniszczenie, stąd dzisiaj trudno jest ocenić, jaki procentowy odsetek tej spuścizny przetrwał. Można jednak przyjąć, bez ryzyka popelnienia zbyt dużego błędu, iż wynosi on około dziesięć proc. System organizacyjny władz obozowych stanowi schemat przedstawiania materiału źródłowego.

Oddział I – Kommandantur gromadził np. akta personalne załogi SS oraz wszelkie rozporządzenia i zarządzenia władz zwierzchnich. Podlegała mu też kontrola wszelkich przesyłek pocztowych wychodzących i przychodzących, dlatego w kręgu moich zainteresowań heurystycznych pozostają listy wysyłane przez więźniów z KL Auschwitz. Oczywiście nieistotna w tym przypadku jest ich standardowa treść, lecz widniejące na nich informacje dotyczące nadawcy, to jest imię i nazwisko, numer więźniarski, blok, w którym był osadzony, i data napisania listu, a to są niebagatelne dane poświadczające ludzkie losy (dolę) w obozie. Równie interesujące od strony informacyjnej okazały się zawiadomienia wysyłane z komendantury o zwrocie przesyłek pocztowych Retour-Post, które w konkretnych przypadkach pozwalały, z braku innych źródeł, ustalić w miarę dokładną datę śmierci więźnia w obozie. Ponadto ta komórka organizacyjna KL Auschwitz dysponowała radiową stacją nadawczo-odbiorczą, stąd zachowały się dwa tomy Fernschreiben, w których wysyłano szczegółowe dane o uciekinierach z obozu.

Oddział II – Politische Abteilung, czyli jednostka obozowego Gestapo, składał się z szeregu referatów: Rechts und Fürsorge (prawno-interwencyjny), Aufnahme und Entlassungsbüro (przyjęcia i zwolnienia), Registratur, Organisation und Karteiführung (registratura, organizacja i karty osobowe), Standesamt und Verwaltung der Krematorien (urząd stanu cywilnego i administracja krematoriów), Ermittlungen und Vernehmungen (dochodzenia i przesłuchania), Nachrichtendienst und Überwachung (służba informacyjna i ochrona), Fahndung (inwigilacja, poszukiwanie), Bildstelle-Erkennungsdienst (służba fotograficzna i rozpoznawcza). Z całości jej produkcji kancelaryjnej dostępne są badaczom tylko szczątki, a mianowicie niewielka część Häftlingspersonalbogen (kwestionariuszy personalnych więźniów), na podstawie których sporządzano Zugangslisten (listy nowych więźniów osadzonych w obozie) jako podstawowe źródło informacji o danym więźniu dla wszystkich ogniw organizacyjnych KL Auschwitz. Zachowane Zugangslisten odnoszą się do okresu 1941 r. (tylko kilka z nich obejmujących Żydów, którzy nie byli fotografowani w Bildstelle-Erkennungsdienst, pochodzi z 1942 r.). Trudno przecenić wartość źródłową

akt pochodzących z kancelarii Standesamt und Verwaltung der Krematorien. Zespół ten obejmuje 46 tomów Sterbebücher-Zweitbuch (wtórnika), które zawierają w przedziale czasowym od 29 lipca 1941 r. do 31 grudnia 1943 r. 68 864 Sterbeinträge (wpisy do ksiąg zgonów). Wspomniane tomy wtórnika zostały w 1945 r. przez sowiecką specjalną komisję śledczą wywiezione do Moskwy i do początku lat dziewięćdziesiątych XX w. przeleżały w Centralnym Państwowym Archiwum Specjalnym ZSSR, a następnie, dzięki usilnym staraniom Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, strona rosyjska w 1992 r. przekazała je do tutejszego Archiwum. Uzpełnieniem źródłowym w tym zakresie są dwa zbiory, to jest Todesbescheinigungen (poświadczenia o śmierci) z lat 1940–1941, których posiadamy 109 szt., oraz 3876 Sterbeurkunde (akty zgonu), pozyskane głównie od rodzin więźniów zmarłych w KL Auschwitz. Warto też zwrócić uwagę na zachowane zdjęcia policyjne wykonywane przez Bildstelle-Erkennungsdienst. Obecnie posiadamy 38 916 takich zdjęć, które w trakcie ewakuacji obozu w styczniu 1945 r. zostały przez dwóch więźniów – pochodzącego z Żywca Wilhelma Brasse, numer więźniarski 34 444, oraz pochodzącego z Brzozowic-Kamienia na Śląsku Brunona Jureczka, numer więźniarski 26 672, zatrudnionych jako fachowcy przy ich wykonywaniu – ukryte na terenie KL Auschwitz I, a po wojnie odnalezione.

Do kompetencji Oddziału III – Schutzhaftlagerführung (kierownictwo obozu) należało nie tylko dbanie o przestrzeganie regulaminu obozowego i dyscypliny wśród więźniów, lecz także prowadzenie stanów dziennych w zespole obozów Auschwitz-Birkenau, stąd zachowała się część źródeł charakterystyczna dla tego typu działalności. Do dyspozycji badaczy pozostają dwa tomy Stärkebücher (księgi stanów dziennych), dotyczących ogółem 26 200 wpisów o więźniach, którzy stracili życie lub „opuścili” obóz – czy to dzięki ucieczce, czy też zwolnieniu lub przeniesieniu – pomiędzy 19 stycznia a 19 sierpnia 1942 r. Ponadto dysponujemy też książkami ewidencyjnymi bloków, w których mieszkali więźniowie, a mianowicie bl. 4, bl. 16 i bl. 22 na terenie Auschwitz I i bl. 43 w KL Auschwitz III-Monowitz. Regulaminowo w gestii kierownika obozu leżało karanie więźniów, a jedną z oficjalnych kar było skierowanie do Strafkompagnie (karna kompania), stąd zachował się jeden tom Buch der Strafkompagnie, obejmujący 1069 wpisów dotyczących więźniów skierowanych do odbycia kary pomiędzy 19 lipca 1943 r. a 24 listopada 1944 r. Natomiast dzięki odwadze i determinacji członków obozowej organizacji ruchu oporu, którzy jesienią 1944 r. dokonali odpisów i wyekspediowali je drogą nielegalną poza druty obozu, zachowała się książka bl. 11, to jest książka bunkra (Kommandanturarrrest), zawierająca w dwóch tomach różnorodne informacje o 2142 więźniach w okresie od 9 stycznia 1941 r. do 1 lutego 1944 r.

Wykorzystanie przymusowej pracy więźniów podlegało Oddziałowi IIIa – Häftlingsarbeitseinsatz. Obok wytworzonej całej masy materiału o charakterze statystycznym, który wynikał z wielkiej liczby zatrudnionych więźniów i konieczności rozliczenia kosztów ich pracy sprzedawanej przez SS różnym niemieckim firmom, zachowały się również ewidencyjne karty zatrudnienia więźniów (łącznie 60 tys.)

z KL Auschwitz i KL Mauthausen, które – obok danych służących do rejestracji wykorzystania więźniarskiej siły roboczej – gromadziły szereg ważnych informacji o więźniu, w tym o jego stanie rodzinnym, miejscu zamieszkania, okolicznościach i przyczynach aresztowania oraz jednostce policyjnej kierującej więźnia do obozu.

Szpitala więźniarskie, które w potocznym języku więźniarskim były określane jako „przedsionki komory gazowej”, również przynoszą wiele informacji o losie więźniów. W tym zakresie pozostały ewidencyjne książki Häftlingskrankenbau (szpitala obozowego) z terenu Auschwitz I, to jest bl.: 20, 21 i 28 oraz bl. 18 z odcinka BIIf w KL Auschwitz II-Birkenau. Natomiast niezwykle ważnym zachowanym źródłem z kancelarii HKB pozostaje Leichenhallebuch (książka obozowej kostnicy). I właściwie na tym kończy się pakiet źródeł wytworzonych przez różne kancelarie obozowe, ale nie wyczerpuje się zasób tutejszego Archiwum.

Dzięki sporej zapobiegliwości miejscowych archiwistów pozyskano bardzo cenne akta różnych jednostek policyjnych z GG i terenów włączonych do Rzeszy. Oczywiście, przy pracy z powyższymi źródłami należy zachować szczególną roztropność i rzetelność badawczą, jednak nie sposób ich w żadnym stopniu marginalizować, a o ich przydatności świadczy ich wykorzystanie w niniejszej dysertacji. W najobszerniejszym rozmiarze zachowały się akta Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes Radom, ponadto należy uwzględnić spuściznę po: Staatspolizeistelle Litzmannstadt (Gestapo Łódź), Staatspolizeistelle Hohensalza (Inowrocław) i Staatspolizeileitstelle Zichenau/Schröttersburg (Ciechanów/Płock). Wszystkie wymienione akta zostały zinwentaryzowane w zespole, który ze względów przyjętego sposobu porządkowania tutejszego Archiwum otrzymał nazwę „Inne Zespoły”. Przegląd bazy źródłowej wieńczy charakterystyczny dla historii najnowszej i nowoczesnej typ źródeł, to jest źródło wywołane – relacje, wywiady, wspomnienia. Systematyczne ich gromadzenie w przypadku Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau rozpoczęło się od 1955 r. Do chwili obecnej zgromadzono w dwóch zespołach archiwalnych, zatytułowanych *Oświadczenia* i *Wspomnienia*, 159 tomów relacji (łącznie 3561 jednostek archiwalnych) oraz 235 tomów wspomnień (łącznie 1342 jednostki archiwalne). Zasób informacyjny, który niosą zgromadzone zespoły, jest niezwykle trudny do oceny, gdyż bardzo często są to dane o rzeczywistości obozowej niewystępujące w innych rodzajach źródeł dotyczących KL Auschwitz, stąd trudności weryfikacyjne.

Przedstawienie dorobku naukowego, dotyczącego wspomnianych fenomenów w dziejach XX w., oraz bazy źródłowej niezbędnej do wnikliwego zaprezentowania nakreślonego tematu pracy, stanowiło zgoła czysto techniczny zabieg, mający ułatwić ukazanie zagadnień metodologicznych i konstrukcyjnych, wynikających z przyjętych założeń dysertacji.

Głównym celem, zadaniem, problemem badawczym niniejszej rozprawy pozostaje prezentacja i analiza zbiorowej fotografii (portretu socjohistorycznego i psychohistorycznego) grupy około dwustu osób, której powstanie było wynikiem interakcji (w istocie swoistego „zderzenia”) dwóch instytucji funkcjonujących na terenie ziem

polskich w okresie II wojny światowej, to jest Polskiego Państwa Podziemnego i niemieckiego systemu okupacyjnego, którego emanacją były obozy koncentracyjne, a w szczególności KL Auschwitz.

Ze względu na w miarę nienaturalny, ale i dynamiczny sposób wyłonienia się tej grupy, a tym samym brak w jej przypadku pewnej niezbędnej dozy spójności, niewątpliwie koniecznej homogeniczności, ten stan rzeczy implikował szereg trudności metodologicznych, które zostaną przedstawione w trakcie dalszego opisu i analizy zagadnienia.

Wspomniana interakcja w znacznym stopniu determinuje też ramy konstrukcyjne dysertacji, stąd przyjąłem następujący schemat prezentowania i analizy całości materiału, będącego przedmiotem mojego zainteresowania badawczego.

Trzy podstawowe rozdziały, wykorzystując strukturę SZP-ZWZ-AK jako kontekst konstrukcyjny, ukazały panoramę losów ludzkich grupy 188 osób pełniących funkcje dowódcze w Siłach Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego, przedstawiając ich drogę życiową, działalność konspiracyjną, okoliczności aresztowania i osadzenia w więzieniach, a w głównej mierze pobyt i losy w KL Auschwitz.

Następny dział obrazuje środowisko i uwarunkowania, jakim podlegała w swej aktywności wspomniana grupa, a jego celem jest stworzenie zbiorowej fotografii pokolenia polskiej konspiracji. Poprzez ukazanie w poprzednich rozdziałach panoramy ludzkich losów zaistniała w tym miejscu możliwość kwantyfikowania całości materiału w taki sposób, aby dawał odpowiedź odnośnie typowości i nietypowości postaw polskiego społeczeństwa lat wojny i niemieckiej okupacji.

Ostatni z rozdziałów prezentuje refleksje i trudności metodologiczne napotkane przez autora w trakcie kwerend archiwalnych i później w konstruowaniu i pisaniu dysertacji. Omawia również wyjątkowość tematu na tle dotychczasowych dokonań historiografii w tym względzie.

Integralną część pracy stanowi zamieszczony słownik biograficzny dowódców SZP-ZWZ-AK, więźniów KL Auschwitz, których biogramy opatrzone szczegółowymi notami bibliograficznymi.

Tak zintegrowana całość wypowiedzi badawczej, w zamyśle autora, powinna być dopełnieniem i zaczątkiem dalszych badań nad KL Auschwitz i Polskim Państwem Podziemnym. Było to dla mnie, długoletniego pracownika Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, niezwykle doświadczenie i niemałe wyzwanie. Jako historyk starałem mu się sprostać najrzetelniej jak potrafię. Oceni to oczywiście czytelnik.

Za wszelkie uwagi krytyczne, istotne sprostowania i uzupełnienia autor będzie nad wyraz wdzięczny każdemu czytelnikowi, który wykaże swoje zainteresowanie poruszonymi problemami badawczymi.